

Управљање отпадом у Босни и Херцеговини кроз објектив родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва

Клаудија Страмбо, Лиса Сегнестам, Белма Јаховић

Најважније поруке

- Иако је у протеклој деценији повећана покривеност услугама сакупљања отпада, нека подручја још увијек немају ове услуге, док у другима услуге нису адекватне, што је нарочито изражено у руралним срединама. Ромска домаћинства чешће од осталих немају приступ овим услугама.
- На праксе одлагања отпада могу да утичу родна припадност и старосна доб. Дакле, важно је да се препознају и оспоравају друштвене норме које одређују понашање људи у односу на смањење настанка отпада и рециклажу.
- Услијед недостатка алтернативних могућности запошљавања, многе ромске заједнице се у обезбјеђивању средстава за живот ослањају на неформалне дјелатности. Нарочито је распрострањено сакупљање и продаја компоненти из отпада. Приликом даљњег развоја система управљања отпадом у БиХ, неформалним „сакупљачима/цама отпада“ треба да се обезбиједи стабилна улога у овом систему.
- Управљање отпадом је сектор у којем претежно раде мушкарци. Увођење родно заснованих квота и циљани програми едукације, могли би допринијети постизању разноликости запослених у сектору управљања отпадом.

Увод

Родна неравноправност и друштвена неједнакост, у смислу приступа средствима, одлучивању и учешћу, као и информацијама и њиховој контроли, што су све димензије сиромаштва¹, дубоко су испреплетени са промјенама у области животне средине (СЕИ, 2019). Друштвено-економски и политички фактори, као што су образовање, приходи, политички утицај, приступ правним средствима, приступ здравственој заштити и адекватном смјештају, утичу на изложеност и осјетљивост људи на проблеме у животnoj средини, што је нарочито изражено код група у неповољном друштвеном² положају (Европска агенција за животну

средину, 2018; СЗО, 2019). Истовремено, ни рјешења за промјене у животnoj средини нису друштвено неутрална, те могу да на различите начине буду корисна или штетна за одређене групе друштва (Маки и Хашчич, 2018). Поред тога, смањење сиромаштва и јачање друштвене једнакости и родне равноправности може да допринесе бољим резултатима у области животне средине (УНДП, 2010; УНЕП, 2017). Зато су интеграција родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва у политику заштите животне средине и њена интеграција у друге политике од суштинске важности.

споменутих сегмената живота. (СЗО, Регионална канцеларија за Европу 2013, стр. 2).

1 У овом сажетку акценат је на вишедимензионалној дефиницији сиромаштва која надилази само приходовно сиромаштво и обухвата недостатак ресурса, овлаштења, могућности и избора, као и људску безбједност (Сида, 2017).

2 "Неповољан друштвени положај односи се на "друштвено-економске аспекте као што су примања, запосленост, образовање и друштвено-економски статус; на друштвено-културне аспекте као што су родна, етничка припадност, вјероисповијест, култура, мигрантски статус и друштвени капитал; на друштвено-географске аспекте као што је становање у запостављеним и сиромашним срединама и на старосну доб. Групе у неповољном друштвеном положају могу да буду истовремено суочене са проблемима у више

У овом сажетку разматрања описане су најважније везе између управљања отпадом, родне неравноправности, друштвене неједнакости и сиромаштва у Босни и Херцеговини (БиХ).^{3,4} Понуђен је кратак преглед информација сакупљених прегледом секундарне литературе и јавно доступних база података о животnoj средини, здрављу, природним ресурсима, родној равноправности и сиромаштву, с посебним акцентом на подручје Европе и БиХ. Опширнији увод у тему међусобне повезаности питања родне равноправности, друштвене једнакости, сиромаштва и питања животне средине у БиХ можете да пронађете у извјештају о политици СЕИ-а “Јачање политике животне средине у БиХ кроз интеграцију перспективе родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва” (Страмбо и др., објављивање у току).

У сажетку разматрања је најприје понуђен кратак опис стања управљања отпадом у БиХ. Затим слиједи објашњење како и зашто родна неравноправност, друштвена неједнакост и сиромаштво доприносе проблемима у управљању отпадом у БиХ и обратно. И на крају, у посљедњем поглављу се испитују мјере на нивоу политике које могу да помогну у истовременом рјешавању изазова родне неравноправности, друштвене неједнакости, сиромаштва и изазова управљања отпадом.

Изазови у управљању отпадом у БиХ

Отпад је један од највећих изазова у области заштите животне средине у БиХ. Међу најважнијим проблемима у овом сектору су високи оперативни трошкови, недовољна финансијска средства за инвестиције, недовољна покривеност услугама сакупљања отпада, низак ниво одвајања отпада, одлагање отпада на несанитарне депоније, као и неразвијена свијест јавности о управљању чврстим отпадом (Јонкова, 2019). Сакупљање података, праћење и извјештавање у сектору отпада је лошије организовано него у другим секторима, као што су сектори воде и квалитета ваздуха. У БиХ је одлагање на депоније најраспрострањенији начин збрињавања отпада, при чему се три четвртине отпада одлаже на уређене депоније (Агенција за статистику БиХ, 2018). Количина комуналног отпада по глави становника је у 2017. години износила око 350 кг/годишње, што је испод просјека Европске уније (ЕУ), који износи 490 кг (Агенција за статистику Босне и Херцеговине, 2019; Еуростат, 2020). Стопа производње

3 У сажетку разматрања су кориштене информације из секундарних извора, углавном сиве литературе (нпр. материјали које су објавиле познате организације, као што су организације из система Уједињених нација, вањски рецензирани стручни часописи). Анализа је отежана значајним ограничењима, као што су недостатак новијих података о стању околиша и утјецаја околиша на здравље у БиХ, те расцјепканост релевантних информација у више различитих извора. Из овог разлога се не може сматрати да је тема исцрпно обрађена. Сврха чланка је заправо да укаже на неке од важнијих начина повезаности изазова управљања отпадом и родне неравноправности, друштвене неједнакости и сиромаштва у контексту БиХ. Доступне информације нису довољне за диференцирану анализу на нивоу ентитета/Брчко дистрикта (БД).

4 БиХ је сложена децентрализована држава са два ентитета: Федерација Босне и Херцеговине (ФБиХ), са 10 кантона, и Република Српска (РС). Уставом БиХ успостављен је и Брчко дистрикт (БД), који представља засебну административно-управну јединицу БиХ.

Идентитет и генерализација

Важно је да се разумије да идентитет мушкараца, жена и лица са инвалидитетом, сиромашних и старијих лица, дјеце, или Рома/киња није једнодимензионалан. Њихови идентитети су вишедимензионални и међусобно се преплићу. На примјер, жена може да буде старија или млађа, сиромашна или богата, припадница ромске или неке друге националности. Због тога је, ради избегавања генерализације, нужно да се уважава ова вишеструкоост и преплетеност идентитета. Нажалост, расположиве информације о интеракцији перспектива ГЕСЕП-а и еколошких изазова у БиХ нису довољне за тако исцрпну процјену. Из тог разлога су у анализи која слиједи у наставку кориштене одређене генерализације, које би могле да се конкретизују у додатним студијама.

отпада у урбаним срединама је готово двоструко већа него у руралним подручјима (Јонкова, 2019).

Око 77% становништва БиХ има приступ услугама одвоза отпада (Агенција за статистику БиХ, 2018). У урбаним срединама је покривеност овим услугама око 90%, док је у руралним подручјима још увијек 40% (Јонкова, 2019). Нека домаћинства у руралним срединама која немају приступ овим услугама сама организују сакупљање и превоз отпада, који одлажу на нелегална одлагалишта (Европска агенција за животну средину, 2018а). У БиХ је присутно око 850 нелегалних одлагалишта отпада, на која се одлаже око 23% укупне количине отпада у БиХ (Агенција за статистику БиХ, 2018). Међутим, нема података о утицају нелегалних или неконтролисаних одлагалишта на људско здравље и околину (УНЕЦЕ, 2018). Само је приближно трећина становништва у БиХ прикључена на канализациони систем (УНЕЦЕ, 2018).

Стопа поврата компоненти из отпада⁵ у БиХ је око 7% (Агенција за статистику БиХ, 2018). Рециклажа отпада је отежана факторима као што су високи трошкови превоза, одсуство праксе одвајања на мјесту настанка⁶, непостојање система сакупљања и адекватног рециклажног тржишта у цијелој држави, непостојање програма субвенционисања и подстицаја, те неразвијена свијест јавности (УНЕП, 2013). Органски отпад се не одваја, будући да нема потражње за компостом (Јонкова, 2019). Систем оператера за амбалажни отпад уведен је у Федерацији Босне и Херцеговине 2011. године, а у Републици Српској 2018. године с циљем подстицања одвојеног сакупљања, поновног кориштења и рециклаже отпада.

У систему збрињавања медицинског отпада су присутни значајни недостаци, као што су непостојање система за регистрацију произведеног медицинског отпада и

5 Стопа рециклаже се односи на проценат рециклираног отпада у оквиру укупног тока отпада, док је стопа поврата материјала проценат рециклираног отпада из рециклабилних материјала у току отпада.

6 Одвајање на мјесту настанка је одвајање различитих врста чврстог отпада на локацијама на којима је настао (домаћинство или пословни субјекат).

Радници у рециклажном дворишту. Фотографија: Halfpoint Images/GettyImages

непостојање инфраструктуре за третман овог отпада, укључујући опасни био отпад (Килинг, 2015; Завод за јавно здравство ФБиХ, 2019). Последица овога је одлагање нетретираног медицинског отпада на често неуређена одлагалишта што представља опасност за јавно здравље (Завод за јавно здравство ФБиХ, 2019). Уз то, истраживања које је провео Завод за јавно здравство Федерације Босне и Херцеговине указују на то да је свега 42% здравствених институција у ФБиХ издало План управљања медицинским отпадом у складу са Правилником о управљању медицинским отпадом у ФБиХ (Завод за јавно здравство ФБиХ, 2018).

Интеракције између родне равноправности, друштвене једнакости, сиромаштва и изазова у сектору отпада у БиХ

Иако је у протеклој деценији у БиХ забиљежен пораст покривености услугама, систем још увијек није у потпуности заокружен и у неким подручјима ове услуге још увијек нису расположиве у довољној мјери (Робајо-Абрил и Милан, 2019). Становници руралних средина, на примјер, често немају приступ услугама сакупљања отпада (Европска агенција за животну средину, 2018а). Аспекти друштвене једнакости које смо обухватили овим сажетком разматрања односе се првенствено на сиромаштво и на ромску популацију. Родна припадност и старосна доб су такође релевантни фактори у погледу настанка отпада и рециклаже.

Сиромаштво може да се сматра важним фактором у управљању отпадом у БиХ, будући да може да ограничи могућност домаћинстава да плаћају накнаду за управљање отпадом која износи око 0,5% прихода намијењеног за потрошњу, док међународне праксе указују да је уобичајени проценат 1-1,5% (Јонкова, 2019). Наплата накнаде у просјеку износи око 80-90%, упркос чињеници да 18% становништва живи испод границе сиромаштва (Дојчинов и др., 2018). Истовремено, ниски трошкови збрињавања такође онемогућавају примјену начела хијерархије⁷ (Европска агенција за животну средину, 2018а).

⁷ Према овом начелу из Директиве о отпаду ЕУ, могућности збрињавања отпада се рангирају на основу тога шта је најбоље за животну средину, при чему се приоритет даје рјешењима која доприносе спречавању настанка отпада, а затим слиједе рјешења усмјерена на припрему отпада за поновно кориштење, затим рециклажа, издвајање корисних компоненти из отпада, и тек на крају све врсте одлагања, као на примјер, одлагање на депоније (Европски парламент, 2008).

Недавно проведено истраживање о приступу ромских домаћинстава најважнијим услугама показало је да је од 2011. у БиХ остварен напредак у повећању укупног приступа овим услугама (Робајо-Абрил и Милан, 2019). Међутим, иако се код ромских домаћинстава, у којем је хранилац/тељица домаћинства запослен/а, стопа прикупљања отпада повећала, још увијек су присутне сличне неједнакости између Ромских и осталих домаћинстава у приступу у поређењу са домаћинствима осталог становништва. За многе ромске заједнице, лоши канализациони системи, близина депонија и запрљан простор у којем се играју дјеца, представљају важан извор здравствених проблема, нарочито кад су дјеца у питању (Николоски и Марни, 2018).

Због недостатка могућности привређивања, Роми/киње су често приморани/е да средства за живот обезбјеђују радећи у неформалном сектору, с посебним нагласком на сакупљање и продају компоненти из отпада (Министарство за људска права и избјеглице БиХ, 2017). Истраживање о заједници Рома/киња у Завидовићима показује да су око 50% чланова/ица ове заједнице активно укључени/е и зависни/е од неформалног сектора управљања чврстим отпадом, а за нека домаћинства је ово главни извор прихода (Вакари и Пертегела, 2016). У студији је, такође, наглашена важност Рома/киња „сакупљача/чица отпада“ у ланцу вриједности рециклабилног материјала, будући да је њихов допринос посредничком тржишту у Зеничко-добојском кантону већи од 50% (Вакари и Пертегела, 2016). У контексту пандемије вируса Ковид-19, у БиХ и другим балканским државама су запослени у сектору управљања отпадом и неформални/е „сакупљачи/це отпада“, од којих су многи Роми/киње, посебно изложени/е ризику од контаминације путем отпадних материјала (Бајровић, 2020; Мркић, 2020).

Истраживање друштвено-економских прилика проведено 2020. године на локацији депоније у Брчком показало је да су жене и мушкарци једнако заступљени/е међу Ромима/кињама који/е сакупљају компоненте из отпада (Силајџић, 2020, објављивање у току). Поријеклом су из Брчког, гдје тренутно живе у насељу Суљагића Сокак, имају воду, струју, приступ јавним школама и болници. Мјесечни приход који остварују сакупљањем компоненти из отпада (200 КМ)⁸, што је и њихов главни извор прихода, износи око половине минималне плате. У истраживању се такође спомиње недостатак алтернативних дјелатности за остваривање прихода у случају затварања депоније, као и чињеница да би „сакупљачи/це отпада“ били/е заинтересовани/е за обављање других послова рециклаже и сличних послова (као што је чишћење јавних простора), уколико би примали/е фиксну плату и имали/е уређене услове рада (Силајџић, 2020, објављивање у току).

И на крају, на праксе одлагање отпада могу да утичу родна припадност и старосна доб. Припадници/е одређеног пола, односно одређене старосне групе, често сматрају отпадом неке ствари које би други/е сматрали материјалом који може да се искористи. Жене показују већу спремност од мушкараца да предузму кораке на смањењу отпада у домаћинству, те тако избјегавају куповину робе са сувишном амбалажом,

⁸ Износи око 100 еура.

Жена припрема контејнере са смећем за рециклажу: Антон Петрус/GettyImages

пију воду из славине с циљем спречавања настанка додатног отпада који стварају флаше, те поклањају или продају ствари ради поновне употребе (ТНС Политицал & Социал, 2014). Истраживање о ставовима у односу на остатке хране у БиХ је показало да жене чешће имају осјећај грижње савјести приликом бацања хране и при куповини хране воде рачуна да не купују храну која ће завршити у отпаду (Ђекић и др., 2019). Међутим, ситуација са родним улогама је обратна када је ријеч о плаћеном раду у овом сектору. У Европи је управљање отпадом и даље струка у којој је запослено много више мушкараца него жена. (ОЕЦД, 2019).

Разматрања о политици

Управљање отпадом у БиХ може да се унаприједи бољом покривеношћу услугама сакупљања отпада, нарочито у маргинализованим срединама, уз истовремено рјешавање проблема родне неједнакости, друштвене неједнакости и сиромаштва. На примјер, обезбјеђивање приступа услугама система управљања чврстим отпадом препознато је као важан начин унапређења услова живота Рома/киња (Николоски и Марни, 2018). Друге мјере, којима могу да се ублаже утврђени негативни утицаји, обухватају уклањање нелегалних одлагалишта и санацију подручја на којима се налазе.

Увођење подстицаја за рециклажу и провођење едукације и кампања јачања свијести такође би био важан корак у правцу побољшања ситуације. У погледу кампања јачања свијести важно је да се води рачуна о уважавању традиционалне и родно засноване подјеле улога и да се ова подјела истовремено оспорава. Истраживање је, у ствари, показало да постоји опасност да би нове стратегије за рециклажу могле да буду усмјерене искључиво на жене, те да би тиме остали актери били у потпуности ослобођени одговорности у овом погледу (Сарменто дос Мучангос и Ваутер, 2019). Оспоравање стереотипа је од суштинске важности, будући да реформа сектора отпада не налаже само технолошке и структурне промјене, него и промјену родних норми (УНЕП-ИЕТЦ и ГРИД-Арендал, 2019).

У погледу рециклаже, такође је неопходно водити рачуна о различитим потребама и могућностима појединаца/ки и група становништва. Дизајн канти за смеће, spremника за папир и флаше може да буде препрека за инвалидна и старија лица (Јенсен и Нилсен, 2001). У Никозији на Кипру су, на примјер,

направљене мање канте за отпад са два чокчића за туристичке објекте како би се олакшао превоз и кретање (Бакингам и Перелџо, 2019).

Политике усмјерене на бољу ефикасност система за управљање отпадом у БиХ дају предност регионалним депонијама и депонијама за више општина, у односу на општинске депоније. Ипак, затварање општинских одлагалишта могло би да има негативан утицај на ромске заједнице које се издржавају од сакупљања и продаје компоненти из отпада. Зато је важно да се у новим системима управљања отпадом унаприједи укљученост у друштво како би се обезбиједила могућност формалног запошљавања у сектору управљања отпадом онима који су највише погођени, као и женама. У ствари је управљање отпадом широм Европе још увијек сектор у којем превладавају мушкарци (ОЕЦД, 2019). Нарочита пажња треба да се посвети Ромкињама, с обзиром да се оне у највећој мјери ослањају на постојећи систем управљања отпадом у смислу обезбјеђивања средстава за живот, а истовремено им је ускраћена могућност запошљавања у сектору отпада.

Различити пројекти усмјерени на модернизацију управљања отпадом у сусједним државама ЕУ намијењени су јачању социјалне укључености у овом сектору. Пројекат Њемачког друштва за међународну сарадњу (ГИЗ) за интеграцију неформалних „сакупљача/ица отпада“ у формалне системе управљања чврстим отпадом у Србији је, на примјер, донио препоруку да се озваниче неформални/е „сакупљачи/це отпада“, те да се истовремено локалне власти стимулишу да сарађују са групама „сакупљача/ица отпада“ (ГИЗ, 2018). У Грузији је Европска банка за обнову и развој (ЕБРД) интегрисала перспективу родне равноправности у пројекат управљања чврстим отпадом. Један од циљева овог пројекта је био пружање подршке изradi политике једнаких могућности за жене и мушкарце на радном мјесту и планирање родно усмјерених информативних кампања, с акцентом на промјени понашања у збрињавању отпада (ЕБРД, 2011).

Постоје још неке мјере из родне перспективе, које би могле помоћи увођењу подстицаја за укључивање жена у систем управљања отпадом. За почетак, важно је да се жене укључе у процесе одлучивања, како у оквиру институција и привредних субјеката који планирају и проводе збрињавање отпада, тако и путем јавних консултација (Бакингам и Перелџо, 2019).

Родно засноване квоте или иницијативе позитивне дискриминације⁹ исто тако могу да допринесу бољој заступљености жена на одређеним пословима, као што су возачице камиона, инжењерке за управљање отпадом и административно особље (УНЕП-ИЕТЦ и ГРИД-Арендал, 2019). Неке општине у Србији и Косову су увеле родно засноване квоте или друге мјере, као што су циљане обуке, родно одговорно буџетирање и показатељи који уважавају родну перспективу, с циљем бољег укључивања жена у сектор управљања отпадом (Бачановић, 2011; ГИЗ, 2018б). Још један начин за уклањање препрека професионалном укључивању жена у сектор управљања отпадом је обезбјеђивање опреме којом једнако могу управљати жене и мушкарци (Бакингам и Перелџо, 2019). Приликом реализације многих од ових мјера, такође ће бити важно укључивање других група у неповољном положају у сектор управљања отпадом, као што су Роми/киње или лица са инвалидитетом.

Referentna literatura

Агенција за статистику Босне и Херцеговине (2019). *Доброволјни преглед. Програм имплементације Програма 2030. и циљева одрживог развоја у Босни и Херцеговини. Уједињене нације у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

Бачановић, В. (2011). *Родни аспекти и управљање отпадом. Увођење родне перспективе у локалне планове управљања отпадом. Студија случаја из Србије 2009-2011*. ГИЗ, Београд.

Бајровић, Е. (2020). КОВИД отпад, ново неријешено питање Западног Балкана. *Радио Слободна Европа*, 28. август 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/covid-otpad-novo-pitere%C5%A1eno-pitanje-zapadnog-balkana-/30805949.html>

Агенција за статистику БиХ (2018). *Босна и Херцеговина: Јавни превоз и одлагање комуналног отпада*. Агенција за статистику БиХ, Сарајево.

Бакингам, С. и Перелџо, М. (2019). *Урбане стратегије за управљање отпадом у туристичким центрима. Документ о интеграцији родне перспективе у урбаном планирању: примјер управљања отпадом/ Urban Strategies for Waste Management in Tourist Cities. Paper on Gender Mainstreaming in Urban Planning: Case on Waste Management*. URBAN-WASTE – 690452 – D3.6. Urbani otpad, Brisel.

Ђекић, И., Оперта, С., Ђуланчић, Н., Лорензо, Ј. М., Барба, Ф. Ј., Ђорђевић, В. и Томашевић, И. (2019). *Количине, угљенички отисак и вјеровања повезана са отпадом хране у Босни и Херцеговини. Истраживање и управљање отпадом/ Quantities, environmental footprints and beliefs associated with household food waste in Bosnia and Herzegovina. Waste Management and Research*, 37(12). 1250–60. DOI: 10.1177/0734242X19873709.

Дојчинов, Н. С., Арнаутовић, Л., Бјелић, Д., Силајџић, И. и Јонкова, К. (2018). *Преглед сектора чврстог комуналног отпада/ Municipal Solid Waste Management Sector Review*. Свјетска банка, Вашингтон, Д.Ц. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/834281562138748942/municipal-solid-waste-management-sector-review-review-of-the-extended-producer-responsibility-in-bosnia-and-herzegovina-for-packaging-and-packaging-waste-and-weee>

⁹ Напредак у остваривању родне равноправности је веома успорен у цијелом свијету, а квоте и иницијативе позитивне дискриминације су најважније средство за убрзање промјена, како у политичком, тако и у пословном сектору (Туран, 2015).

ЕБРД (2011). *Интеграција родних аспеката у пројекте управљања отпадом/ Mainstreaming gender in waste management projects*. <http://www.ebrd.com/news/2011/mainstreaming-gender-in-waste-management-projects.html>

Енергетска заједница. (2021). Босна и Херцеговина./Четврти извјештај о напретку према Директиви о енергији из обновљивих извора 2009/28/ЕЗ усвојен Одлуком Министарског савјета 2012/04/МС./ Fourth Progress Reports under Renewable Energy Directive 2009/28/EC as adapted by the Ministerial Council Decision 2012/04/МС-EnC. Energy Community. https://www.energy-community.org/implementation/Bosnia_Herzegovina/reporting.html

Европска агенција за животну средину (2018а). *Управљање комуналним отпадом/ Municipal Waste Management. Босна и Херцеговина*. EEA, Копенхаген.

Европска агенција за животну средину (2018б). *Неједнака изложеност и неједнаки утицаји: Социјална угроженост од загађености ваздуха, буке и екстремних температура у Европи./ Unequal Exposure and Unequal Impacts: Social Vulnerability to Air Pollution, Noise and Extreme Temperatures in Europe*. Европска агенција за животну средину, Копенхаген.

Европски парламент (2008). *Директива 2008/98/ЕЗ Европског парламента и Савјета од 19. новембра 2008. о отпаду којом се стављају ван снаге одређене директиве*. Европски парламент, Брисел.

Еуростат (2020). У ЕУ се произведе 492 кг комуналног отпада по глави становника. *Еуростат. Ваш приступ европској статистици/ Statistics*, 18. март 2020. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200318-1>

ГИЗ (2018а). *Укључивање неформалних сакупљача/ица отпада у систем управљања отпадом у Србији*. ГИЗ, Београд.

ГИЗ (2018б). *Интеграција родних аспеката у развој капацитета за управљање отпадом./ Integrating Gender In Waste Management Capacity Development | GIZ Gender*. ГИЗ, Приштина. https://gender-works.giz.de/wpfb-file/integrating_gender_in_waste_management_capacity_development-pdf/

Завод за јавно здравство ФБиХ (2018). *Здравствено стање становништва и здравствена заштита у Федерацији Босне и Херцеговине (на хрватском)*. Institute for Public Health FBiH, Sarajevo. <https://www.zzjzfbih.ba/wp-content/uploads/2020/01/Zdravstveno-stanje-stanovnistva-2018-hrvatski.pdf>

Јонкова, К. М. (2019). *Преглед сектора управљања чврстим комуналним отпадом. Стратешки правци и планирање инвестиција до 2025./ Municipal Solid Waste Management Sector Review. Strategic Directions and Investment Planning up to 2025*. 138692. Свјетска банка, Вашингтон, Д.Ц. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/604171562139744120/argentina-education-for-a-more-productive-and-equitable-argentina-project>

Јенсен, П. и Нилсен, К. В. (2001). *Рециклажа за све: предуслови за дизајнирање посуда којима ће се лако служити лица са инвалидитетом./ Recycling for all: preliminary criteria for the design of disability-friendly receptacles. Waste Management & Research*, (6), 2001. Academic Press, Велика Британија.

Килинг, Ј.-Г. (2015). *Убрзана процјена: Компонента пројекта Глобалног фонда о отпаду из сектора здравства у Босни и Херцеговини. Серија убрзаних процјена./ Rapid Assessment: Healthcare Waste Component of Global Fund Projects in Bosnia and Herzegovina*. Rapid Assessment Series. UNDP. https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/UNDP%20Waste%20Management%20Bosnia-Herz_web.pdf

Маки, А. и Хашчић, И. (2018). *Дистрибутивни аспекти квалитета и политика животне средине: могућности за појединце и домаћинства./ The Distributional Aspects of Environmental Quality and Environmental Policies: Opportunities for Individuals and Households*. ОЕЦД, Париз.

Министарство за људска права и избјеглице БиХ (2017). *Акциони план Босне и Херцеговине за рјешавање проблема Рома/киња и областима запошљавања, стамбеног збрињавања и здравствене заштите*.

Милер, М. и Шинберг, А. (1997). *Родни аспекти и управљање отпадом у урбаним срединама. Представљено на конференцији и родним аспектима, технологији и развоју у Амстердаму/Gender and Urban Waste Management. Presented at the Gender, Technology and Development Conference, Amsterdam.*

Николоски, З. и Марни, С. (2018). *Лоше здравствено стање међу Ромима/кињама на Западном Балкану. Нови докази о друштвеним, економским и еколошким факторима здравља код маргинализованог ромског становништва/ Health Deprivation among Roma in the Western Balkans. New Evidence on the Social, Economic and Environmental Determinants of Health among Marginalised Roma Populations. UNDP.*

ОЕЦД (2019). *Родно засновано запошљавање у секторима водоснабдијевања, канализације, управљања отпадом и дјелатностима санације./Employment by gender in water supply, sewerage, waste management & remediation activities. OECD. Stat. https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=ALFS_EMP&lang=en#*

Мркић, Д. (2020). У БиХ су највише Роми/киње изложени/е опасностима које носи корона вирус. Портал Удар, 23. март 2020. <http://www.portal-udar.net/u-bih-su-najvise-romi-izlozeni-opasnostima-koje-nosi-koronavirus/>

Робајо-Абрил, М. и Милан, Н. (2019). *Укидање пракси искључивања Рома/киња у земљама Западног Балкана/ Breaking the Cycle of Roma Exclusion in the Western Balkans. Svjetska banka, Vašington D.C.*

Сарменто дос Мучангос, Л. и Ваутер, П. (2019). *Интеграција родне перспективе у образовне програме о отпаду. Програми: Идејни оквир. Урбана наука/ Gender Mainstreaming in Waste Education Programs: A Conceptual Framework. Urban Science, 3(1). 29. DOI: 10.3390/urbansci3010029*

СЕИ (2019). *Стратегија 2020–24. Знање за акцију. Штокхолмски институт за животну средину, Stockholm. <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/11/sei-strategy-2020%E2%80%9324-report-web.pdf>*

Сиде (2017). *Димензије сиромаштва идејног оквира Сиде-е/ Dimensions of Poverty Sida's Conceptual Framework. Шведска агенција за међународни развој и сарадњу, Штокхолм, <https://publikationer.sida.se/English/publications/149106/dimensions-of-poverty-sidas-conceptual-framework>*

Силајчић, И. (објављивање у току). *Информација о провођењу анкете о друштвено-економским питањима са репрезентативном групом Рома/киња сакупљача/ица отпада на депонији у Брчком.*

Страмбо, К., Јаховић, Б. и Сегнестам, Л. (објављивање у току). *Јачање политике животне средине у БиХ кроз интеграцију перспективе родне равноправности, друштвене једнакости и смањења сиромаштва. Штокхолмски институт за околиш, Штокхолм.*

TNS Political & Social (2014). *Ставови грађана Европе о управљању отпадом и ефикасности ресурса./Attitudes of Europeans towards Waste Management and Resource Efficiency. Flash Eurobarometer, 388. Европска унија.*

Туран, Г. (2015). *Зашто је увођење квота корисно за родну равноправност./ Why quotas work for gender equality. OECD Social and Welfare Issues. <https://www.oecd.org/social/quotas-gender-equality.htm>*

УНДП (2010). *Оцјена доприноса УНДП-а управљању животном средином с акцентом на смањење сиромаштва: Веза између животне средине и сиромаштва./Evaluation of UN DP Contribution to Environmental Management for Poverty Reduction: The Poverty-Environment Nexus. UNDP, Njuyork.*

УНЕЦЕ (2018). *Босна и Херцеговина. Преглед стања животне средине. Трећи преглед. УНЕЦЕ, Женева.*

УНЕП (2013). Извјештај о стању животне средине у Босни и Херцеговини за 2012. Министарство спољње трговине и економских односа Босне и Херцеговине, Сарајево.

УНЕП (2017). *Родни аспекти и животна средина: пакет инструмената за помоћ особљу УН у области животне средине./ Gender and Environment: Support Kit for UN Environment Staff. United Nations Environment Programme, New York. http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/25348/Gender_Environment_Kit.pdf?sequence=1&isAllowed=y*

УНЕП-ИЕТЦ и ГРИД-Арендал (2019). *Веза између родних аспеката и отпада. Искуства из Бутана, Монголије и Непала./ Gender and Waste Nexus. Experiences from Bhutan, Mongolia and Nepal. Програм за животну средину Уједињених нација.*

Вакари, М. и Пертегела, А. (2016). *Поврат ресурса из отпада који обезбеђују Роми/киње на Балкану: Студија случаја из Завидовића (БиХ)/ Resource recovery from waste by Roma in the Balkans: A case study from Zavidovici (BiH). Управљање отпадом и истраживање, 34(9). 866–74. DOI: 10.1177/0734242X16652964*

СЗО (2019). *Здравствене неједнакости проузроковане еколошким факторима./ Environmental Health Inequalities in Europe. СЗО. Женева.*

СЗО Регионална канцеларија за Европу (2013). *Промоција физичких активности код група у неповољном положају: начела за сажењак политике активности./ Physical Activity Promotion in Socially Disadvantaged Groups: Principles for Action Policy Summary. СЗО Регионална канцеларија за Европу, Копенхаген.*

Свјетска банка (2020). *Глобални показатељи развоја./ World Development Indicators. Свјетска банка. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>*

Захвале

Ауторице желе да се захвале многим стручњацима/ стручњацима из владиних институција, академске заједнице и организација цивилног друштва, који/е су дали драгоцене савјете и мишљења за овај сажењак у усменој форми или писаним коментарима.

